

GLAGOLJICA KAO ORTOGRAFSKI UZORAK U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Milan MOGUŠ, Zagreb

Da je glagoljaška književnost temelj hrvatskoj književnosti i njezin sastavni dio, danas, na sreću, ne treba posebno dokazivati. To je mišljenje većine literarnih historičara koji se bave hrvatskim srednjovjekovljem.¹ Štoviše, poznato je da su se glagoljaškom izvorištu okretali hrvatski pisci uvijek, u svakom razdoblju, kao temi ili kao nasljeđu, kao usporedbi ili kao izrazu. I jezik se te književnosti pokazuje, unatoč lingvistički razumljivim većim ili manjim preobrazbama u pojedinim razdobljima, kao jedinstven sustav u povijesnom protegu.² Međutim, izvanjska slika toga jezika, njegov govor pomoću slovā, opisivani je vrlo često kao tri, ili bar dvije, materijalizacije koje po svom ustrojstvu (a ne grafičkom oblikovanju) nemaju jedna s drugom mnogo zajedničkoga. Postoji, kažu mnogi, s jedne strane, glagoljica odnosno ćirilica, a, s druge, latinica. Obje su se, doduše, prilagođivale hrvatskom književnom, tj. pisanom jeziku, samo je prilagodba slavenskih grafija, glagoljice i ćirilice, bila manja, a neslavenske latinice veća. Različiti stupanj prilagodbi upućivao bi ne samo na različitu provenijenciju grafijā, nego i na zaključak da su se prilagodbe, čak i u istom razdoblju, odvijale kao dva neovisna, zasebna procesa, bez ugledanja novije ortografije na stariju. Najjasniju ocjenu takva gledanja iznio je Tomo Maretić u svojoj poznatoj studiji *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima* ovim riječima:

»Stari su hrvatski pisci skrajali sebi azbuku koji po latinskoj, koji po talijanskoj, koji po mađarskoj, a samo se jedan (Ančić) ugledao na ćirilsku bosansku azbuku i po njoj složio znakove za đ, ĳ, ŋ. Dalmatinski su i čakavski pisci imali dosta prilike, da po glagoljici udese latinska slova za hrvatski jezik, ali su oni radili, kao da glagoljice nije nigda na svijetu bilo. Da je s kojom srećom udarena za temelj ćirilica ili glagoljica i prema tijem pismima da je latinsko pismo prerađeno, bio bi

¹ Usporedi, između ostaloga, Eduard Hercigonja, *Srednjovjekovna književnost*, Povijest hrvatske književnosti 2, Zagreb 1975.

² Milan Moguš: *Fonološki razvoj hrvatskoga jezika*, Zagreb 1971.

hrvatski pravopis u staro doba mnogo jednostavniji i bolji. Što su se naši stari ugledavali u azbuke drugih naroda, koji su pisali latinskijem slovima, tijekom nijesu odavali svje dočanstva, da su se ozbiljno zamislili u potrebe hrvatskoga jezika.³

Kako razumjeti ovu Maretićevu tvrdnju? Ako se misli na činjenicu da se naši stari latiničari nisu ugledali na glagoljičke i ćirilčke slovne znakove, onda Maretić ima pravo: slovima se hrvatske latinice zaista ne može tražiti grafički predložak u glagoljici ili ćirilici. Međutim, isticanje Ančičeva primjera jasno pokazuje da Maretić želi reći da se naši latiničari nisu ugledali na ustrojstvo glagoljice ili ćirilice, tj. da im starije slavenske grafije nisu služile kao ortografski uzorak pri oslikavanju istoga jezika. Kad se razmotri Ančičeva latinica, vidi se da on

a) najčešće rabi jedan znak za jedan fonem,

b) upotrebljava latinički dvoslov *ch* za *ć* i za *j*, npr. *kucha* (= *kuća*), *mechu* (= *meju*), dok mu taj dvoslov u kombinaciji sa *l*, dakle *chl*, služi za fonem *l* (*chlu-di* = *ludi*), a u kombinaciji sa *n*, dakle *chn*, služi za fonem *n* (*chnemu* = *ñemu*).

U ovakvu je načinu pisanja jasna veza između Ančičeve latinice i bosanske ćirilice jer Ančičevu dvoslovu *ch* potpuno odgovara *đerv* u ćirilici bosanskih franjevaca koji se također upotrebljavao za *ć* (*кѿа*) i za *j* (*мѿа*), odnosno uz *л* i *н*, dakle *ѿл* i *ѿн*, značilo je *l* i *n* (*ѿлѿди* = *ludi*, *ѿнега* = *ñega*). Drugi hrvatski latiničari, smatra Maretić, nisu pošli tim putem u rješavanju odnosa grafema i fonema, pa se stoga nisu ugledali na glagoljicu i ćirilicu kao sustave znakova.

Je li to baš tako?

Analiza stare hrvatske latinice pokazuje da su postojala dva načina u razrješavanju odnosa između fonološkog sustava i njegove grafijske slike: jedan je način karakterističan za pisce primorske Hrvatske, drugi za književnike koji su stvarali u kopnenoj Hrvatskoj. Međutim, i jedni i drugi nastoje smanjiti raskorak između fonijske i grafijske strane jezične medalje. Naravno da je to teško kad se preuzima strana, neslavenska grafija i da utjecajâ sredinâ iz kojih se preuzima mora biti. To uostalom ne treba ni poricati. Ali ipak je teško zamisliti da bi stari hrvatski pisci potpuno prekinuli s dotadanjom ortografskom praksom i vladali se tako kao da glagoljice, bolje reći duha glagoljice, kako Maretić reče, »nije nigda na svijetu bilo«. I to u trenucima kad se napajaju glagoljaškom literaturom i kad je glagoljica u svakodnevnoj uporabi. Od pojave prvog hrvatskog latiničkog spomenika, *Reda i zakona* sestara dominikanki (Zadar, 1345) do pojave prve hrvatske tiskane knjige, glagoljicom pisanog *Misala*, čiju 500-godišnjicu upravo slavimo, proći će, kao što se vidi, nešto manje od čitavog stoljeća i pol. Iako različite provenijencije, zid između latinice i glagoljice ipak neće postati tako visok da se ne bi vidjelo baš ništa što se na drugoj strani događa jer je i jednom i drugom pismu namjena jednaka:

³ Tomo Maretić: *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU 9, Zagreb 1889, XII.

- oznakoviti isti jezik. Ugledanjâ novijega pisma, latinice, na stariju glagoljicu, i to baš na glagoljicu kakva se nalazi u hrvatskim tekstovima, ipak ima. U tom se ugledanju može nazrijeti svjedočanstvo da su se i hrvatski latiničari, nasuprot Maretićevu mišljenju, bili »ozbiljno zamislili u potrebe hrvatskoga jezika«.

Utjecaj se glagoljice kao ortografskog uzorka u hrvatskoj latinici može svesti na nekoliko točaka od kojih bismo spomenuli ove:

1. Kod većine starih hrvatskih pisaca zapaža se tendencija prema monografskim rješenjima, tj. nastojanju da uspostave jednadžbu: jedan glas = jedan znak, iako taj jedan znak nije bio u svih isti, pa slovni nered stvara ponešto drugačiji dojam. Višeslovna se rješnja prihvaćaju kao prijeka potreba jer se slovni inventarom ne mogu predočiti svi glasovi hrvatskoga jezika. Tada se rabe kombinacije slova, bilo talijanske bilo mađarske, ali - baš zato jer se vodi računa o našem fonološkom inventaru - najčešće one koje se ne podudaraju s našim fonološkim sljedovima, i tako osiguravaju nesmetano čitanje. Tako npr. analiza Hektorovićeve grafije pokazuje da je on jednim znakom, i to istim kakav je u upotrebi danas, obilježavao čak 17 glasova. Tomu treba pribrojiti još 4 jednoznačna rješenja pomoću znakova koji su, u funkciji kakvu imaju u Hektorovića, kasnije napušteni. Dakle ukupno 21 jednoslov.⁴ Ali pored nužnog prihvaćanja dvoslova ili, gdjekad, troslova želja za jednografskim rješenjima stalno je prisutna. Ta će želja biti potpuno ostvarena tek Vitezovićevim zahvatima, najkonsekventnije provedenim u predgovoru *Plorantis Croatiae saecula duo* (1703). Zanimljivo je pritom svakako da se Vitezovićevo najbolje rješenje nalazi u njegovu latinskom spisu, a, s druge strane, da Vitezović već u *Kronici*, pri ranijem pokušaju pravopisne reforme, spominje upravo sv. Jeronima i slavensko pismo koje su Hrvati napustili. U sklopu promatranja sukladnosti hrvatske književnosti na hrvatskom i latinskom jeziku neće biti da su spomenute činjenice kod Vitezovića baš slučajne.⁵

2. Težnja prema monografskim rješenjima u hrvatskoj latinici ogleda se u još dva aspekta: prvo, napuštanje geminata i, drugo, uporaba dijakritičnih znakova.

Poznato je da su stare slavenske grafije sustavi bez geminata. Kod ćirilice čak suprotno grčkom uzoru u kojem je bilo konsonantskoga geminiranja. Budući da se u hrvatskoj latinici napušta geminacija koju pozna i latinski jezik, onda to može biti samo ugledanjem na sustave znakova koji takva ortografskog postupka nisu imali. U našem slučaju radi se očito o utjecaju glagoljičko-ćiriličkog uzorka.

U vezi s upotrebom dijakritičnih znakova bilo je u našoj literaturi dosta govora. Teza o Šimi Budiniću kao začetniku dijakritičnog znakovlja u Hrvata više

⁴ Milan Moguš-Josip Vončina: *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 11, Zagreb 1969, 67.

⁵ Milan Moguš: *Pavao Vitezović kao jezikoslovac*, Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2, Zagreb 1974, 73-78.

se ne bi mogla prihvatiti ako pod pojmom dijakritika smatramo ne samo nadredne znakove nego i podredne. Već prvi hrvatski latinički spis, spomenuti *Red i zakon*, ima supskriptum kod znaka *c*, dakle *ç* za označivanje fonema *c* (jer se grafemom *c* bez supskriptuma označivao fonem *č*). Ova činjenica pokazuje da su već od samoga početka upotrebe hrvatske latinice, dakle od 14. stoljeća a ne od 16., bila prisutna nastojanja da se pronalaze vlastiti putovi označavanja fonema u okviru monografskog sustava kao ideala.⁶

3. Dvoslovi i višeslovi imaju u hrvatskoj latinici različitu sudbinu: neki su ograničeni na tek pokojege pisca i kratka su vijeka, drugi su u širokoj upotrebi i dugo traju. Ta različnost u upotrebi može upozoravati na činjenicu da su neki digrami bili prihvatljiviji kao zapisana govorna realizacija, drugi manje prihvatljivi jer su, očito, stvarali nedoumice: pripadaju li u govornom slijedu jednom fonemu ili sekvenciji fonema. U tom je pogledu veoma zanimljiva sudbina dvoslova *gl* za označivanje fonema *ǰ* i dvoslova *gn* za označivanje fonema *ñ*. Najprije treba reći: a) da se ti dvoslovi upotrebljavaju od samoga početka hrvatske latinice, b) da ih upotrebljavaju gotovo svi stari hrvatski pisci i c) da se upotrebljavaju, bar u primorskom dijelu Hrvatske, najduže. Time pripadaju redu najraširenijih i najstabilnijih digrama. Druga je karakteristika da su oba digrama preuzeta iz talijanske ortografije. I sad bi se moglo postaviti pitanje: kako to da se oba digrama upotrebljavaju tako sistematski unatoč slabosti da mogu značiti i *ǰ* (*glubav* = *ľubav*) i *gl* (*glava*), odnosno *ñ* (*gnega* = *ńega*) i *gn* (*gnati*). Nije li po srijedi ipak neka dublja veza između onoga što je bilo u hrvatskoj predlatiničkoj grafiji i onoga što su nudali strani latinički modeli.

⁴ Pri naznačenom istraživanju valjalo bi poći od činjenice da se u hrvatskoglagoljskoj književnosti fonem /ǰ/ pisao ne samo znakom **ǰ** nego i dvoslovom **gn** **ǰ**, a fonem /ñ/ ne samo znakom **ñ** nego i kombinacijom **gn** **ñ**. Tako npr. u *Petrisovu zborniku* iz 1468. godine nalazimo – transliteracijski zapisano – *fludi, prieteſle*, a u darovnici Bernardina Frankapana iz 1520. godine *zemfle, zadovoſlno, dobrovoſlno*, odnosno *fnive, fnemu, fnegovu* pored, dakako, *imenje* i *iminfe*.⁷ Nije li upravo takva tradicija mogla pomoći da se talijanski dvoslovi *gl* i *gn* za /ǰ/ i /ñ/ shvate kao *jl* i *jñ*, pogotovu što u mnogih naših latiničara nalazimo znak *g* kad se fonem /ǰ/ želi istaknuti: npr. kod Bernardina Splicićana u *pogledagte* (: prez. *pogledate*) i pridjev *boxge* (: Vsg. *boxe*), kod Marka Marulića u primjerima *svogih* i *miligi* i u djelima još desetak starih hrvatskih pisaca.⁸ Na taj se način dobiva sukladnost

⁶ Milan Moguš–Josip Vončina: *Navedeno djelo*.

⁷ Na te me podudarnosti u oba spomenika upozorio kolega Eduard Hercigonja komu srdačno zahvaljujem. Njegova je također transliteracijska oznaka *f* za **gn** (deriv), prihvaćena pri transliteraciji hrvatskoglagoljskih tekstova.

⁸ Tomo Maretić: *Navedeno djelo*.

znakovlja u kojoj su dvoslovi *jl* i *jn* označivali sliven izgovor fonema /*l̥*/ i /*ń*/, a dvoslovi *lj* i *nj* (zabilježeni gdjekad i kao *li*, *ni*) rabili su se za nesliven izgovor fonemskih sekvencija *l-j* i *n-j*, dakle

$$\begin{aligned} \text{ł} &= \text{jl} \sim \text{lj} = \text{l-j} \\ \text{ń} &= \text{jn} \sim \text{nj} = \text{n-j}. \end{aligned}$$

Koliko je koji stari hrvatski pisac bio svjestan ovog pravopisnog suklada i sklada što izvire iz tradicijske vertikale, ne može se reći jer za to nema direktnih potvrda. Ali ako nema dokaza gdje se baš eksplicitno navodi poimanje stvari kako je ovdje opisano, iz nekih se postupaka ipak može zaključiti da je postojala pravopisna tradicijska vertikala. Jer, neka se rješenja mogu i instinktivno prihvatiti kao dobra (pa se pokaže da zaista jesu dobra), a druga se, također instinktivno, odbacuju. Možda će primjer s Matijom Divkovićem potvrditi iznesene postavke.

Poznato je da je Matija Divković štampao svoja djela ćirilicom u kojoj ima dosta njegovih grafijskih preinaka i modifikacija. Ali osim paleografske strane problema važnija je ovdje napomena da je fra Matija u podosta slučajeva napustio ćirilicu pravopisnu tradiciju i tražio rješenja u hrvatskoj latiničkoj ortografskoj praksi. Ugledanje na tu praksu vidi se kod Divkovića, između ostalog, i u njegovu bilježenju fonema /*l̥*/ i /*ń*/ . On, naime, prvi u bosanskih franjevaca koji su pisali ćirilicom upotrebljava dvoslov *ѣл* za fonem /*l̥*/, a dvoslov *ѣн* za fonem /*ń*/ . Upravo se time njegova grafija slaže s ondašnjom latiničkom, odnosno iz glagoljice u latinicu prenesenom praksom, jer se fonemi /*l̥*/ i /*ń*/ označavaju tako da se ispred *l* i *n* stavi isti znak.⁹ Tako je i kod Ančića koji se u svojoj latinici ugledao na ćirilicu franjevačke subraće. Na taj način dobivamo jednadžbu

$$\begin{aligned} /l̥/ &= \text{ѣл} = \text{gl} = \text{ѣл} \\ /ń/ &= \text{ѣн} = \text{gn} = \text{ѣн} \end{aligned}$$

u kojoj latiničko *g* znači *j*. Iz toga se vidi da je postupak u bilježenju fonemā /*l̥*/ i /*ń*/ potpuno isti u hrvatskoj književnosti bez obzira kojim se pismom ti fonemi iskazuju. Štoviše, dobivamo, bar kao mogućnost, zanimljiv redosljed ortografskog ugledanja: glagoljica → latinica → ćirilica.

Budući da izboru pisma uvijek prethodi izbor jezika, navedene podudarnosti potvrđuju istinu da će isti prethodno izabrani jezik imati i u različitim grafijama ista ili vrlo slična ortografska rješenja. Tako su, uostalom, i za bilježenje prethodno izabranog staroslavenskog jezika bile sastavljene dvije grafije, glagoljica i ćirilica, s istim ortografskim rješenjima.

⁹ U ćirilici se npr. fonem /*l̥*/ označivao različitim znakovima postavljenim iza grafema *l*: uspor. *люди* i *принателъ*. O toj problematici u vezi s Divkovićevom grafijom pišem opširnije u članku *O grafemsko-fonemskim odnosima u Divkovićevim Besjedama*, Zbornik radova o Matiji Divkoviću, Sarajevo 1982, 49–54.

S a ž e t a k

U stručnoj je literaturi vladalo mišljenje da se stari hrvatski pisci, koji su pisali latinicom, nisu ugledali na glagoljicu i ćirilicu. To je točno ako se gleda na grafičku stranu problema. Međutim, autor dokazuje da je stara hrvatska latinica po *ustrojsvu* bliska ili jednaka odgovarajućoj glagoljici i ćirilici. To dolazi otuda što izboru grafije uvijek prethodi izbor jezika te se za foneme istoga jezika pronalaze, u pravilu, vrlo slična ili ista ortografska rješenja u različitim pismima.

S u m m a r y

THE GLAGOLITIC SCRIPT AS AN ORTHOGRAPHIC MODEL
IN CROATIAN LITERATURE

In scientific literature the opinion prevailed that the old Croatian writers who wrote in Latin script did not take example by the Glagolitic and Cyrillic scripts. This is true if the graphic side of the problem is considered. However, the author proves that the old Croatian Latin script resembled or equaled the corresponding Glagolitic or Cyrillic scripts. The reason for this is that the selection of script is always preceded by language selection. For the same phonemes of the same language the same or similar solutions are usually found in different scripts.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 20. travnja 1984.

Autor: Milan Moguš

Filozofski fakultet, Zagreb